

‘Os maj fak garue ne mou se måür fakforo ma famör pipiki

**Fu‘åk ne ta ‘amnåk fak garuet se
måür fakforo ma fup ‘af‘af ne pipiki la
ne‘ne‘ ka la a‘sok ofrau se te‘ ne
famör ‘e Niu Siragi.**

‘Epereli 2021

‘Os maj ne mǎūr fakforo pō hǎiasoagam ‘e famör ne nā ‘atakoa ‘oris ava la hǎiasoag – ka kamat la noanoa ka a’susu filo ma väeväe gargarue, ma la pō la nā la tataū ma mata‘ a’lelei se famori.

‘E 2018, Matanitū ta aier’āk la garuet la a’sok ma rak’āk la Health and Disability System Review la ‘io ne tes ta ‘āmis la pō la jen ‘e maj ne garue te’is se mǎūr fakforo la pō la a’sokoa fǎeag hǎipuer’ākiget ne a’fumu’āk sin. Peap te’is a’luāk sin ‘amnāk ‘on Matanitū ta la togia te’ ne tē ne kǎutaunā’iāg te’is Revew ta a’sok sin, ma sui’āk tape’ ma ‘otomis ‘amnāk ne la a’ne’ne’ia fumou ne maj ne garuet se mǎūr fakforo la ‘io la te’ ne ta le’ Niu Sirāgit la pō la ‘es väeag ma aier’āk se mata‘ut ne la nā ‘e ta avat ne noj la nā’ia.

Ka pō ‘e tese kop la jen ‘os maj ne mǎūr fakforo?

‘On ‘es’ao ma lelei ne garue te’is la jen’ia maj ne mǎūr fakforo ‘e Niu Sirāgi taf pāu. Kop ma garue ofrāut se maj ne mǎūr fakforo ma fup ‘af’afa ne pipiki garue ‘e ta tekāe het ne ‘atakoa’āk ‘on lelei ne foh fak garue, ka te’ ne te’i ma ‘on ökök fak garue ne noh sok la mo ‘e ‘amñakit ne la as’ok garue te’is la tataū se te’ ne kǎinag famori ma la a’sok a’lelei ‘e te’ ne ava se te’ ne famori.

‘Os fup famorit ne ‘ut ma kikia ‘oris mafua, pot lelei fak garue se mata‘ tē ma ‘ut ne rasa’a ne ‘af’af fakforo ne kop la noh mata‘ sok ‘on fuāga pā ‘eset la maj ne garue se mǎūr fakforo la noh ‘ut ma kikia se mua ‘os pā ‘ese ‘e laloag ne fāu his ne ‘ut’utum. Ma ‘on tē he his rāe ne maj ne mǎūr fakforo la agtāu ma noanoa ‘e hanhap fak garue ‘oris la garue la noh sok’ākia pā ‘es ‘on famori, ma ‘os famör ne garue se ut ‘i kop la ‘es ta hǎiasoag ti’ut la mata‘ ‘os famör ne hanue te’is Niu Sirāgi la noh ne’ne’ roa. Te’ ne jen ‘i a’tāu’āk se te’ ne noanoa ne la soko, ma la hǎiasoag la tuturut se maj ne mǎūr fakforo la noh sok’āk ma kikia ‘oris garue se avat ne tore.

Ka jen te’is la kelkeleag tapen?

‘Otomis ‘amñaki la a’ne’ne’ia maj ne maj ne mǎūr fakforo **la maj ‘eseat se maj ne mǎūr fakforo** ne la nā sok hǎiasoaga, la lamlam garue ka a’sok a’lelei ‘e maj ne mǎūr fakforo se te’ ne famori, a’ti’ se te’ ne kǎuntaunā’iāg ne kat pō ‘e ra lelei ne garue te’is ne kat tataū ra garuet ne a’sok se irisa.

‘E ‘otomis sal fo’out se maj ne mǎūr fakforo, la kal a’es’ao’āk ra sal te’is ‘postcode lottery’ ne la rēfiāk’āk te’ ne sal ne la aier’āk la a’sok se famori ma iris la pō, ‘āmis la ‘es ‘e ta sal fo’out ne la la nā hǎiasoag la tataū ofrāu se hǎspete ma maj ne garue ne kop la ‘es ‘e ‘inea lamlama (specialist services) ma ös la iof’āk garue fak tǎku se pure’aga. Tē te’is la ‘ut’āk ma kikia lelei ne mata‘ tē ma garue’āk tataū ne garue ne mou se mǎūr fakforo, ka la ‘io tape’ ma la te’ ne garue ‘i ne la a’sok se ‘āea la kel’ākim pā ‘es ‘on pure’aga.

La a'sok ne te'i se avat ne tore, 'āmis kop la 'es 'e tuturut ne la rak'āk se matanitū ta 'el se pure'aga, ma a'ti' se' la iris la noh hāisok'ākiāg ma ut tūtū ne tore 'e laloag ne matanitū ta. 'On la pō 'atakoa ne 'amnāk te', 'āmis la:

- **sākior hoi'āk ma iof'āk garue ne fu'āk se Ministerī ne Māūr Fakforo** la huā'it ka puer ti'ut maj ne māūr fakforo ma la muā'ākiġet se Matanitū ta se te' ne 'amnāk tūtū 'atakoa ne mou se māūr fakforo
- **fup'āk ta maj fo'out, Health NZ**, la 'oris garue se te' ne garue ne la a'sok 'e te' ne terāni se maj ne māūr fakforo – ka la hele' tape' ma **se te' ne District Health Boards la tūnā'** 'atakoa la maj 'eseat
- **fup'āk ta maj fo'out se Māori Health Authority** la 'io se te' ne maj nemāūr fakforo la s'ok te' ne 'amnāk fak garue ne mou se lelea' Māori, ma la rēpuer te' ne 'amnāk fak garue la iof'āk se māūr lelei se famōr Māori
- **fu'āk ta maj fo'out se Public Health Agency** 'e laloag ne Ministerī ne Māūr Fakforo ma a'ne'ne'ia, **garue ofraut se māūr fakforo 'e laloag ne Health NZ**, la 'inea ne 'is la noh iātiāg la taria te' ne raksa' ne la agtāu ma maj ne māūr fakforo, fak se 'af'afat ne tae 'atakoa se rān te 'atakoa.

Hāihi'ag ne Väega

Rāe tēet se avat ne tore	4
Ös'åk ne garue se jen te'is	5
Jen ne fu'åk ne garue	6
Hauora Māori	8
Mata'ut se pure'aga	9
Hāspete ma garue lamlam ne la a'soko (specialist)	10
Public health	11
'Amnåk fak garue ne la jene	12

Rāe tēet se avat ne tore

‘Os maj ne māūr fakforo ne sāe ofraū tā tēet ne ‘es‘ao ti’ pāu se Niu Sirāgi, ne matā‘ua māūr fakforo, ‘os māūr lelei ma ‘ut ne lelei ne hanue te‘is se rere ‘e garue ne leum ‘e famori. ‘Amis ma av leleit la ‘amnāk‘āk la a‘sok garue te ‘e lamlam ne garue, ma la a‘sok a‘lelei ‘e lelea‘ Niu Sirāgi ne agtāu ma rēpuer se lelei ma noanoa ‘e avat ne ofiof.

‘Otomis rāe tē la fu‘āk ta salat ma ‘amnākit ne la pō pae ora | māūr lelei se te‘ ne famör Niu Sirāgi.

Maj ne māūr fakforo ne pō ‘amnāk ne pae ora kop la iof‘āk garue la a‘sok a‘lelei:

- **Rē tatāu**, ‘io se uf sousout ‘e famori ‘oris la aier‘āk la pō ‘e ‘amnāk lelei se māūr fakforo ma tēet ne kel‘ākim iris pō ‘e te‘ ne famör Niu Sirāgi, a‘ti‘ se famör Māori, famör Pasefika, famör fup ‘af‘af ne pipiki ma te‘ ne famör ne la agtāu ma noanoa se ‘oris māuri.
- **Garue ag‘esea** ma famör Māori ‘e sal ne ös se matā‘ ne māūr ‘on famori, ma a‘sok ne garue se famori, ma nā se te‘ ne famori rēpuer ne la ös ta sal fak garuet ne la garue se irisa.
- **Noh roa**, pärea ma tukua pā ‘ese se māūr fakforo ka ‘eagke‘ea la a‘hāe‘ākia ma ke ‘af‘af fakforo ne soksoko, ma la fāeag‘ākia lelei ne garue te‘is ma lamlam ne garuet se matā‘ te te‘is.
- **Matā‘ut se ta le‘et ne kạinaga** ne la nā se irisa rēpuer lelei se te‘ ne famori la ‘io ma matā‘ se ‘oris māūr fakforo ma māūr lelei, nāag se famori, ‘oris lelea‘ ne matā‘ se irisa ma kạinaga rēpuer lelei ‘atakoa.
- **Lelei fakapāu**, ‘io la a‘sok a‘lelei garue ta, la lamlam ka pumuā matā‘ut se te‘ ne ut a‘atkoa ma la hạiasoagam ‘e te‘ ne muā‘āk tē lelei ne leum ‘e clinical, ‘inea fo‘ou ma pot fo‘ou ne sal fak garue la noh sok‘āk la ‘ut‘ākia garue ne la a‘sok se famori.

‘E ‘os gargarue, ‘amnāk fak garue te‘is iā la kelkeleag ‘e salat ne:

- ‘os maj ne māūr fakforo la a‘ne‘ene‘āk a‘es‘ao‘āk ne ‘amnāk ne Te Tiriti o Waitangi ma a‘fumou‘āk ne te‘i, ma rangatiratanga rēpuret ne famör Māori ‘es ne‘ne‘ pāu la pō la iris la ös sal fak garue se ‘oris ‘amnāki, la pō la te‘ ne ‘amnāk lelei ne la matā‘ua lelea‘ Māori la sok a‘lelei
- te‘ ne lelea‘ ‘atakoa la aier‘āk la pō ‘e te‘ ne kạinag hạiasoag tūtū la noh ne‘ne‘ ‘e ‘oris pure‘aga, ma ti‘ ne garue ne la ös se pā ‘es ‘on famori ma la hạiasoag la iris la matā‘ se irisa
- tē ne la sok a‘ferehiti ma matā‘ut ne kop la a‘sok ‘e le‘et ne majāu pāu sin la pō vavhiān ma noh sok‘āk a‘lelei, ma hạiasoag ofraūm ‘e hạisok‘ākiaāg ‘atakoa ne la a‘sok a‘lelei pāu matā‘ te‘is kat sạio‘ ‘e ra utut ne ‘āe noho e
- sal fo‘ou te‘is digital services la pō a‘fuāmamaū, ka matā‘ te‘is la ‘eleaf se utut ne ‘āe noho e
- famör ne garue se matā‘ ne māūr ‘on famori la a‘pumuā‘āk, la hạiasoag ma ösös ‘e garue, hạiasoagam ‘e ‘amnāk lelei, garue ne ösös la noh roa ma garue ag‘esea ma te‘ ne ut garueag se māūr lelei ‘on famori.

‘Os avat ne tore tā ‘is pō la lāf – ka kop la jen ti‘ut la a‘sok se rēre ne garue ‘e maj ne māūr fakforo.

Ös'āk ne garue se jen te'is

Te' ne famör ne garue se 'os hāspete, ut ne la kel'āk se ʔaku, koroa ne tög'āk vai, ut ne famori la' la kel'āk se 'oris ʔak ne ʔaunohoga, ut garueag Māori ma Pasefika, matā'ut se famori 'e 'oris hanua ma ofese garue mah pāu ma nā 'oris av 'atakoa – ka kat pōam ra ta hāiasoag leleit 'e fu'āk ne sal ne garue ne maj ne garue te'is ne mou se matā' ne māūr fakforo 'on famori. Ma 'on tē lelei ma'oit la pō la a'es'ao'āk 'e sal fo'ou ma sal ne garue lelei, ka av ma'oit 'amnāk 'i kat nā av ra la no'āk la garue'āk ne noanoa la forās'ākia se te' ne maj tūtū 'atakoa 'e ut garueag te'is la a'es'ao'āk.

Ma 'e hūn ne te'i, tā Matanitū kamāt la a'sok ta jenet se ut garueaga ne hāiasoag la a'sokoa garue ne mou se maj ne māūr fakforo – hat tape' ma Ministerī ne Māūr Fakforo ma District Health Boards.

Nōnō ka 'otomis 'amnāki la 'ut'ākia lelei ne garue se rere, noh sok'āk garue ma nā tatāu hāiasoaga se matā' ne famori 'e maj ne garue te'is, 'āmis kop la kamāt la a'ne'ne'ākia te' ne 'amnāk fak garue, fu'āk ne 'amnāk ne garue ma ut garueag ne vāe la a'sokoa garue ta.

'Otomis maj ne māūr fakforo ne vāe la a'sokoa garue te'is ma sal fak garue hele'uen la noanoa 'on la matā' ma garue'āk ne sal fak garue'i. Iā ma 'on noanoa ti'ut se ta ut mea'me'at ne famori kat ti' ra, ma tape' ma se vāeag monē ma hāiasoag ne la pō la Ma tā, iā a'noanoan ke 'amnāk lelei ne ös la a'sok se ta garue lamlamat ka leleit se matā' 'on te' ne māūr 'on famori.

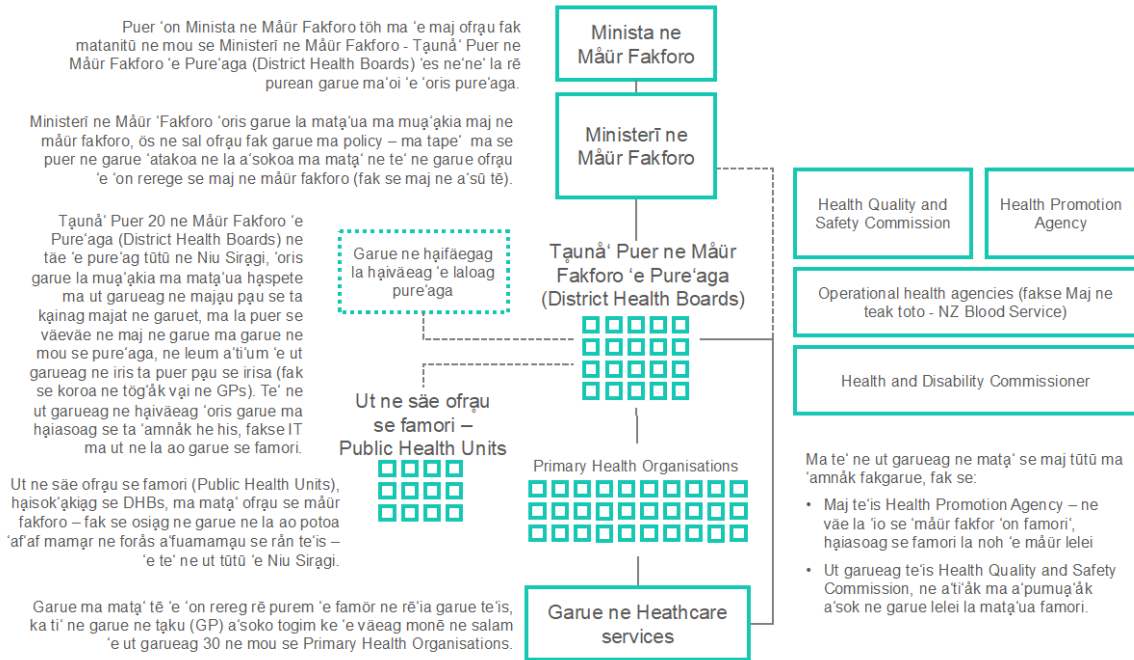
'E avat ne kankanamo, āmis pā 'es la 'ut'ākia 'otomis hāiasoaga se te' ne ut garueag ne matā' se māūr lelei 'on famori la teak te' ne sal ma 'amnāk lelei ne fu'āk la 'es'ao ne 'otomis maj ne māūr fakforo nā sin la 'ut'ākia 'oris garue ma sok'āk ne 'oris matā' tēet se famori, ma a'es'ao'āk famori la garue ag'esea 'e la matā' ne irisa la lelei ka 'es'ao se 'oris māūr fakforo. 'On fuāga te' ne tē fak se garue ag'esea la rē la matā' tē la la' lelei ma vavhiān 'on la pō la a'es'ao'āk ne 'amnāk te'is; rēfiāk'āk hoi'āk ös ne garue te'is la pō la hāiatāuag ma pā 'es 'on te' ne ʔainag pure'ag tūtū; ma nā se 'otomis famör garue ne majāu se garue te'is ta hāiasoag leleit la pō la iris la a'sokoa 'oris garue la hele' 'e 'on lamlam pāu ne 'amnāk ne 'oris garue.

Tape' ma la 'io la te' ne iris ne hat la 'le'et ne a'vavhinen' ne tae 'e laloag ne maj ne māūr fakforo – fakse famör fo'ou la garue se maj ne māūr fakforo la ti' ma tape' ma se hauora professionals, garue la a'es'ao'āk 'e sal fo'ou te'is digital, rogrog ne la ʔākiōr la lelei ma ut garueag ne 'es 'e te' ne tē ne hāiatāuag la a'es'ao'āk se ta garuet ma misini – la 'atakoa'āk 'amnāk fak garuet se maj ne māūr fakforo se avat ne tore.

Te' ne jen 'atakoa 'i la sok 'e ta avat, ma 'āmis la noh hāifāegag ma pure'aga ma famör ne garue ka majāu se ut te'is 'e laloag ne huāl he his ne kankanamo. Ka kat seminte a'sok ra jen 'i la 'es'ao noh matā'u se māūr lelei 'on famori, 'āmis kop la ʔākiōr ma fu'āk te' ne sal fak garue se ut garueaga ne mou maj ne māūr fakforo la lelei ma la pō la hāiasoag se iris ne garue'ākia 'amnāk ne garue te'is 'e te' ne terāni.

Jen ne fu'āk ne garue

'Os ut garueag ne maj ne mǎūr fakforo iā 'es tē noanoa pāu, 'es ut garueag ma'oi 'ia, ka utut ma 'oris kǎinag gargaruēt ma tape' ma se 'oris hǎikǎinagaga kat tatāu ra. Ka 'on lamlam pāu, 'os maj ne mǎūr fakforo noj la garue tape':

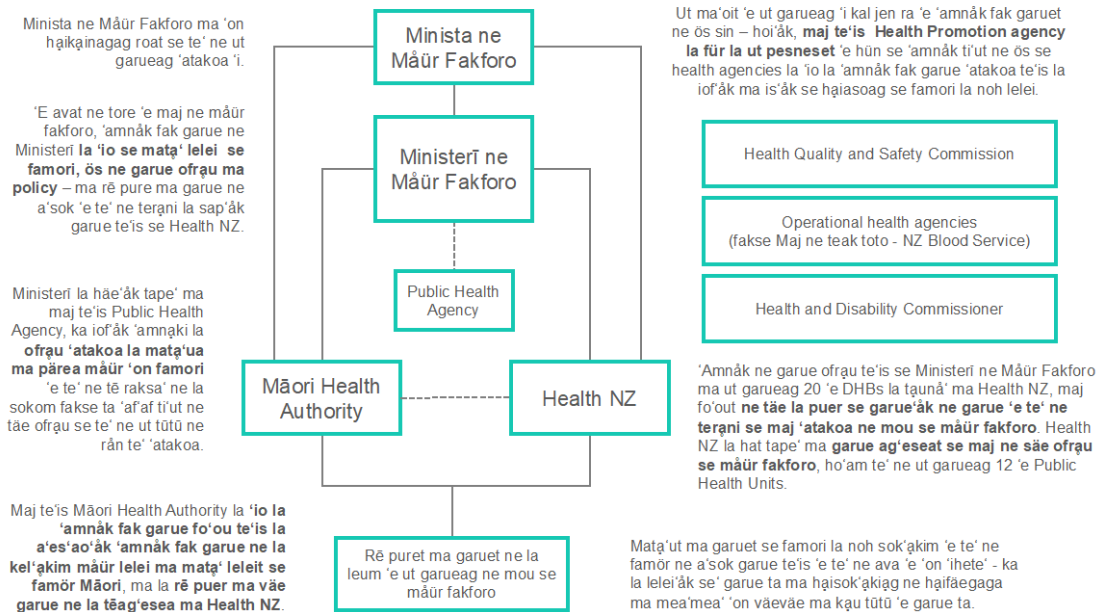

Maj ne garue te'is ōs'āk tape':

- kat tatāu ra pōpō 'on famōr Māori, pure'ag Pasefika, famōr fup 'af'af ne pipiki ma iris ne tore
- mea'mea' pāu ōs ne garue ofrāu, la pō la rē puer ne la kop la a'sok a'eseat se te' ne famori nat ke av hō'āk a'his
- kat 'es monē ra ma nā la hǎiasoag se matā' se mǎūr fakforo 'e pure'aga la hǎiasoag la matā'ua famori la noh ne'ne' ma kat sur ra se hǎspete
- 'amnāk te'is 'postcode lottery' 'on fuāga matā'ut ne 'āe la tǎri la a'tatāu'āk se utut ne 'āe noho, ma DHB ma Primary Health Organisation tāla 'io se 'āe.

'Amnāk ne fu'āk fo'ou ne garue te'is ma ut garueaga ne fup'āk sin 'e jen 'i a'hāe'āk la ao ta salat ne la a'lelei garue ma se taōpa 'amnāk lelei – ma fup'āk garue ne la noh sok'āk, sal fak garue ne la a'sok tatāu se te' ne famori.

Ma kal a'es'ao'āk k̄ainag sal ne la hō' noanoa, ka 'amnāk ne garue ne maj ne mǎūr fakforo se avat ne tore la kelkeleag tape':

'Amnāk ne garue te' la vavhiḡan ma hāisok'ākig a'lelei, la a'hele'ua lelei ne garue ma sok'āk a'vavhiḡan ne garue. La a'vavhinen te' ne tē noanoa 'e sal fak garue ne a'es'ao'āk 'e 'on 'ihete' 'e 'amnāk he his 'e:

- Fup'āk sio ta maj garueag fo'out, Health NZ, ma mat̄a' se maj ne mǎūr fakforo 'oris gargarue 'e te' ne terāni. Ma 'eagke'ea 20 DHBs 'esta, ka la maj 30 PHOs ma te' ne aier'ākig ne a'fumu'āk fak foh ma ut garueag la garue ag'esea, la nat ke maj 'eseat Health NZ tae la a'vavhiḡan garue, sok'āk ma a'sok a'lelei ka lamlam garue ne la a'soko.
- Health NZ la ōs'āk ma vāevāe te' ne 'amnāk fak garue ne la a'sok se mǎūr fakfor 'on te' ne famori. Iris la fu'āk ta maj hāk 'e regional divisions ma te' ne ofes (Population Health ma Wellbeing Networks 'e te' ne ut ne DHBs 'e 'on rerege) la pō la rē puer fak garue la a'sok mij 'e ut ne iris 'e 'on rerege.
- Maj fo'out se Māori Health Authority la 'es vāeag ruḡ: la hāiasoag se Minitērī la ōs maj ne policy ma strategy la 'io se hanhap ne mou se garue ne famōr Māori, am la garue ag'esea ma Health NZ la a'sokoa mat̄a'ut se te' ne ut 'atakoa 'e Niu Sirḡgi, la 'inea la te' ne pā 'es 'on pure'ag Māori la hūn'āk garue 'atakoa se tēt ne la a'soko ma la garue'ākia.
- Ministerī ne Mǎūr Fakforo la pō la 'io p̄au se mat̄a' la hāiasoag se maj ne mǎūr fakforo 'e garue ne mou se strategy ma policy – 'on fuḡaga la pō la rae te' ne tē ne sokoko ne mou se maj ne mǎūr fakforo ma tape' ma se te' ne ut tūtū 'e Niu Sirḡgi.
- Ministerī la a'fumu'āk ut te'is Public Health Agency la nā hāiasoag se public health policy, strategy ma intelligence; ka maj te'is Public Health Units la ṡaunā'im te' ne maj ne garue of̄rau se mǎūr fakforo 'e laloag ne Health NZ. 'Amnāk te'is Public Health Units la potsusun 'atakoa 'e hanhap fak garue ma iṡiṡat la ṡaria mah ma raksa' ne ta ho'ag mahat fak se COVID-19.
- La 'io la garue la is'āk se famori la mat̄a' 'oris maḡuri la roa tae 'amnāk pumuet ne mou se maj ne mǎūr fakforo, maj te'is Health Promotion Agency la ṡaunā' ma Health NZ.

Hauora Māori

‘E lalaog ne Ɔau his ne ofiof, ‘otomis maj ne mǎur fakforo kat a’sok ra ta garue lelei se famör Māori. ‘Os Ɔainag Māori agtau ma noanoa ma’oit la taau la kal hele’ ra se ala ‘e famör ma’oit ‘e Niu Siragi, roa ne ‘oris mauri luak sin, ma kat ‘es ra ‘e matau’ leleit ne a’sok se te’ ne famör ne tore. Te’ ne a’tu’āk ne a’sok sin kat pō ‘e ra la sok’āk hoi’āk. La ‘io la te’i se sok hoi’āk, ma la a’häe’ākia garue nonojot ne matanitū noj la a’sok se famör Māori ‘e ‘amnāk ne Te Tiriti o Waitangi, ‘otomis maj ne mǎur fakforo kop la hāiasoag se hauora Māori ‘e ta Ɔainag sal hoi’akit.

Te’ ne jen ‘i ‘amnāk’āk la a’ne’ne’ia rangatiratanga Māori ‘e hauora Māori, na rē pure se famör Māori la rē fiak’ākia ne la matau’ tapen irisa, ma la ‘es fuag aier se Te Tiriti o Waitangi.

‘Amnāk fak garue se kō ne vai ne masā’ ta ne muu’akim ‘e famör Māori ‘e 2020 kel’āk ne ‘es’ao ti’ Ɔau se muu’āk tē ‘on famör Māori la pō se’ ma la hele’ se ‘ut la tatau ma te’ ne tē na famör ne tore ‘ese.. Te’ ne jen ‘i la sok’āk, ma la rak tē, ‘e tē lelei ne sok vahia.

La hoa’ ka lio ‘on famör Māori ‘se maj ne mǎur fakforo, ‘amnāk la maj ne mǎur fakforo la ‘es:

- ‘e maj te’is **Māori Health Authority** la ‘es ne’ne’ ma ‘es puer ma garue ag’esea Ministerī ne Mǎur Fakforo ‘e strategy ma policy, ma tēag’esea ma Health NZ la osia ta sal ne la matau’ lelei se pā ‘es ‘on famör Māori ma te’ ne famör Niu Siragi – ma tape’ ma se nāag ne ta monē Ɔaut se famör Māori ma garue ne la a’sok se te ao Māori
- **a’ne’ne’āk ne Iwi-Māori Partnership Boards** la ös la hāiasoag la ‘es lio se rē puer ne ta tēt se iwi ma famör Māori ‘e ut ne iris noho e, la pō la tēag’eseat se Te Tiriti la garue’āk ‘e te’ ne ut ‘atakoa ne maj ne mǎur fakforo
- la a’ne’ne’āk pā ‘ese la ut garueag maj ne mǎur fakforo la matau’ a’lelei ma ut garueag ne a’sokoa garue te’is la a’sok a’lelei matau’ut se famör Māori ma te’ ne Ɔaufamör ne kat pō fuamamau ‘e ra ‘es’ao ne graue ‘i ‘e av ta.

‘On fuaga ‘os maj ne mǎur fakforo ‘e avat ne kankanamo la pō la nā ‘amou ta väeag monēt ne la pō a’sok a’leleia ‘oris garue la tatau ma la hö’ lelei se famör Māori, ‘ut’ākia ‘inea ne sei ta noj la a’sokoa garue te’is, ma la ‘es puer ti’ se iwi ma famör Māori ‘e ös ne ‘amnāk fak garue ma nāag ne hāiasoaga se pure’ag Māori.

Tape’ ma, hāiasoaga la iof’āk Ɔau se ut garueag ne garue Ɔau se famör Māori la hāiasoag la ‘ut’ākia ‘amnāk fak Māori ma garue ne ‘amnāk’āk Ɔau se famör Māori ‘e maj ne mǎur fakforo – la ‘ut’ākia hāsok’ākiaḡ ne garue se pure’ag Māori, ma te’ ne Ɔainag garue tütü ne ‘es’ao, ma la ‘ut’ākia te’ ne mǎur lelei ne la sok se famör Māori ma te’ ne Ɔainag ne tore. La nā tape’ ma rēre fo’ou se garue la ‘io l ate’ me maj ma ut garueag ‘atakoa ne garue se mǎur lelei ‘on famori la matau’ la nā hāiasoag ofrau se te’ ne pure’ag ‘atakoa, ma ‘eagke’ea nat ke ma iris ne a’mou pō vavhiḡ sal lelei se mǎur fakforo.

Mata'ut se pure'aga

Famör ma'oit 'e Niu Sirāgi noh hāisok'ākiāg ma a'es'ao'āk 'amnāk fak garue 'i ke 'e maj ne mǎūr fakforo 'e ut garueag ne tǎe 'e 'oris pure'aga. Hat tape' ma ut ne la kel'āk se tǎku, koroa ne la tög'āk vāi ne 'af'af 'e laloag ne 'oris pure'aga, ut garueag ne famör Māori ma Pasefiāk ta 'e pure'aga, ut garueag se famör mamfua, le'et ne osia vāi la tög'ākia, le'et ne hāiasoag se hāiān 'ef mafua, ut garueag se famör filo' 'af'afa, famör sarao tē se 'af'afa, tǎk hā' 'ala ma te' ne iris ne mata' se 'āe 'e 'ou hanue ta ne pure'aga.

A'jeamjeman mah ne garuet se maj ne mǎūr fakforo kop la mata' roa se famori la noh ne'ne', 'e mata'ut ne la a'soko la rē 'eleaf se 'oris hanua.

'E 'on 'ihete', iā tē vavhinet se vāeag monēt ne vāe ma iof'āk ne garue la se is'ākia se garuet 'e pure'aga ka la nā se hāspete ma garue ne kop la 'es famör ne majāu ma rak se tekāe 'o – ma 'is 'inea ne lelei ne mata' tē, 'on la pō 'e maj ne garue te'is 'e laloag ne pure'aga iā tē pumuet la mata' la 'oris mǎūr lelei la roa, ma la mata'ua famori la se 'af'af raksa'.

'Amnāk fak garuet se maj ne mǎūr fakforo se avat ne kankanamo, 'ou pure'ag ta la 'es 'e tā het se rere **ut garueag** ne hoi se' ma 'e maj ne mǎūr fakforo 'e laloag ne pure'aga. La hat tape' ma te' ne local GP, famör ne la 'io la hāiasoag se hāiān 'ef mafua, nās ne lāg hanua ma famör ne kel se 'af'af ne maf 'on famori; ka garuet ne iris la a'soko la pō vavhiān ka mij. 'Amnāk fak garue ta'ag la pō la kelkeleag tape':

- 'ut'ākia hāikāinagag 'on ut garueag ne la a'sokoa garue te'is, la pō la garue 'atakoa af'āk ne fu'āk sin la tǎupir te' ne famör 'af'afa ma iris ne vāe la mata' se irisa
- sal fak garue lelei, ma 'ut'ākia a'es'ao'āk ne sal fo'ou te'is digital technology la a'vavhiān mata'ut la 'eleaf se utut ne famori noho e, ma pō la hāiasoag ne nā se lelea' 'af'af la iris la mata' a'lelei se irisa
- iof'āk ne garue la tǎu ma pā 'es 'on famori 'e laloag pure'aga, fak se 'io la garue ne la a'sok se kaupapa Māori la noh sāe, ne vāeag monē ne vāe la hāiasoag la rē whānau GP consultations ne av ne fāi la kel'āk se tǎku 'e vāhiāg ne garue la pō la tög vavhiān ka la pō la noh sok'āk 'oris garue.

Te' ne 'amnāk fak garue 'i la rē purem 'e Health NZ ma Māori Health Authority, la 'io la garue te'is la la'oag 'esea ma te' ne 'amnāk ma pā 'es 'on kāinag famör tūtū 'e Niu Sirāgi 'e laloag ne pure'aga.

La ma 'on jenet se maj ne mǎūr fakforo 'e laloag pure'aga – a'ti' se GP services la kal a'noa 'es ra 'e vāeag monēt ne la leum 'e Primary Health Organisation. Tē te'is la sāe sal fo'ou, ka la a'vavhiān pā 'es 'on pure'aga la hāisok'ākigen 'oris garue ma mata' se pā 'es 'on famor.

Hāspete ma garue lamlam ne la a'soko (specialist care)

Hāspete ma garuet ne kop la le' majaut ne rak se 'amnāk ta la a'soko a'mou kop la pōam 'e utut ne vāe pāu – fak se hāspete ne ut garueag ne hāisoag se famori ka kat a'noa fu' ra 'e hāspet ta – ma garue se 'af'af ne raksa' pāu, reag noanoa la matā' ne kāinag 'af'afat ne peak famori pō. Iris hat tape' ma ma'oit 'e 'af'af ne kat hat ra se matā'ut ne la a'sok 'e laloag pure'aga, ag'esea ma hāspete ma te' ne maj garueag ne mou se irisa, ma maj garueag ne majāu se 'io ne 'af'af 'i.

Hāspet lelei ka lamlam garue ma ut ne garue'āk famör ne rak ka majāu la 'io 'af'afa, 'e av ne pā 'ese, a'sok ta tē ti'u se mǎür fakforo 'on famör Niu Sirāgi – ka kop la a'sok ta garue lamlamat la hāisok'ākigen ma noh sok'āk lelei ne garue 'e tē ne 'is 'inea soksok 'e 'on 'ihete'.

'Amis 'inea ne hāspete ma ut garueag ne garue'āk famör ne rak ka majāu la 'io 'af'afa 'e ut ma'oit 'e Niu Sirāgi tǎe agtāu ma noanoa ti'ut se 'oris gargarue. Tēet ne a'ti'um noanoa ne garue rǎe 'e hāspete ma ut garueag ne garue'āk famör ne rak ka majāu la 'io 'af'afa kat garue'āk ra 'e hāisok'ākīag a'lelei – ka sal fak garue 'i garue'āk pū'atā ke 'e ta 'amnāk hoi'ākit. Ma a'noanoan ke tē 'i 'e sal ne tǎu la:

- 'io la sok'āk ofrāu se matā'ut se 'af'af 'e ut tūtüne Niu Sirāgi, la pō la matā'ut ne la pō ka kat a'noa hün'āk ra se utut ne 'āe noho e
- nā hāiasoag 'e av ne la pō ma a'sok aier ma 'eagke'ea la fǎeag nuj ma tǎ' ma na
- 'io se tög ne te'i 'e laloag ne ta avat, ne tukua vāeag monēt ne vāe la pō la a'es'ao'āk la matā'ua famör 'af'afa 'e laloag ne pure'aga.

'Amnāk fak garuet se maj ne mǎür fakforo se avat ne kankanamo, te 'i la 'ut'āk se rere 'e ösös ne 'os hāspete ma ut garueag ofrāu ne majāu pāu se garue 'i ma matā'ua 'oris garue ne leum 'e **maj 'atakoa ne mǎür fakforo**. Ma 'eagke'ea te' ne rē puer 'atakoa ne la a'soko 'e garue ne matā' 'on famori la a'sok pū'atā ka ut ne tore kat 'inea 'e ra, hāspete ma ut garueag ofrāu ne majāu pāu se garue 'i tǎu la nā ta vāeag monē pǎut la iris la pō la a'sok ta garue leleit la matā'ua famör 'af'af 'atakoa 'e lalaog ne Niu Sirāgi. Te 'i la kelkeleag tape':

- garue la a'sok a'lelei 'e Niu Sirāgi – 'on fuāga pure'ag ne pū'atā ma taon riri'i la pō la 'es 'e matā' leleit se lelea' 'af'afa 'e te' ne ava se utut ne 'eleaf se 'oris hanua (fak se te' ne tē garueag se maj ne garue se ta tē sok a'ferehitit ma maj ne matā' se hāiān la a'sū), ma 'inea toton 'e teia famör ne rak ka majāu se kāinag 'af'af noanoa ne famori pō.
- a'jeamjeman ti' ne garue ne kop la a'soko ma noanoa ne ho'im 'e vāevāe ne garue se ut tūtū ne hanue te', a'jeamjeman ti' ne garue ne mou se famör garue ma rē la famör 'af'af la noh lelei ka kat 'es tē raksa'at la agtāu ma irisa
- tukua hǎ'tutut kǎututut 'e pure'aga 'oris pā 'es famör la garue ma tē garueaga, la pō la vāeag monē ne la nā ma famör garue la vāevāe a'lelei se pā 'es 'on famori.

Maj ne mǎūr fakforo ne sǎe ofraū se te' ne famori

Maj ne mǎūr fakforo ne sǎe ofraū se te' ne famori tǎe sal ma'oit ne pō la a'es'ao'āk la pǎrea kamatag ne 'af'af fakforo, 'e 'amnāk 'i:

- mǎūr fakforo 'on famori – 'io se te' ne tē ne la ho'im 'os 'af'afa (fakse hǎ' sikā)
- pǎrea 'e 'af'afa, fakse teak ne vǎi
- tǎria ta garuet ne mou se forās ne ta 'af'af ti'ut se laloag ne pure'aga ma rǎn te' 'atakoa

COVID-19 tǎe a'fumu'āk ne 'is pō se' ma la muǎ'ākia garue te'is se rǎn te' 'atakoa 'e ao pot ne raksa' ne sok se maj ne mǎūr fakforo – ka la sok kikia 'e av ne la 'ut'ākia te' ne noanoa 'atakoa ma garue ag'esea 'e ut tūtū.

'E laloag ne faut ofiof kel'āk ne maj ne mǎūr fakforo kat saunoa ra se 'oris garue, iris a'es'ao'āk sal fo'ou se garue, ma noh hǎisok'ākiaḡ ma te' ne pure'aga. 'Amnāk 'i la a'sok ag'esea ma famōr Māori ma te' ne kǎinag pure'aga matǎ' ma pǎrea a'leleia 'isa 'e te' ne ut tūtū 'atakoa ne tore 'e rǎn te'.

Ka te' ne tē ne agtǎu ma 'is 'e COVID-19 rak'āk tē ne ökök – a'ti' se maj 12 'e Public Health Units kop la a'sok ta hǎisok'ākiaḡ leleit ma muǎ'āk tē leleit la tǎria garue ofraut se ta pēfǎ' ti'ut ne la sok ma la 'io la 'amnāk fak garue ma 'ut fak garue la pō la a'es'ao'āk ofraū.

'Os maj ne mǎūr fakforo se avat ne tore la a'ne'ne'āk garue se matǎ' ne mǎūr fakfor ne sǎe ofraū se famori, la ös'āk a'ti' se te' ne tē ne la hǎiaosag se mǎūr fakforo ma noh lelei 'on famori, kamatama 'e rī nohoga se ao garue ma tape' ma se matǎ' ne nohnoh 'on famori. 'Amnāk ti' ruǎ la jen la 'io se a'es'ao'āk ne maj ne mǎūr fakforo ne sǎe ofraū:

- Ministerī ne Mǎūr Fakforo la fup'āk la maj fo'out **Public Health Agency** la maj te'is tǎe la puer se ut ne se ofraū se famori public health policy, strategy ma intelligence. Tē 'i la pō la 'inea a'toton ma tǎria te' ne tē se lelei ne la agtǎu 'e public health, ma nǎ te' ne scientific expertise se hūn pǎu se garuet ne mou se policymaking.
- Health NZ la hat tape' ma **garue ag'eseat se maj ne sǎe ofraū se mǎūr fakforo**, ho'am te' ne ut garueag ofraū 'e Public HealthUnits la tē 'eseat. 'On fuǎga 'ǎmis la pō la a'sok a'leleia hǎisok'ākiget maj ne mǎūr fakforo ne sǎe ofraū se famori, tǎria te' ne pēfǎ' ne la sokom fak se COVID-19, forās ne misiǎl ta, ma hǎ' sikā.

'E hūn ne ruerue 'i, iǎ tē pumuet la mǎūr fakforo 'on famori – ne hat ag'esea te' ne tē fakse ag ne a'sok ka kat lelei ra, rī nohoga ma matǎ'ut se mǎūr fakforo se 'os mǎūr lelei ma noh lelei – la ta'ag hūn pǎu ne 'amnākit se ut garueag se maj ne mǎūr fakforo. La 'io la tē'i la sok aire, maj te'is Health Promotion Agency la tǎunǎ' ma Health NZ la a'fumu'āk la sasap te' ne lelea' ne pō la noh a'sok garue ma 'oris 'inea lelei se mǎūr fakforo 'on famori. 'Amnāk te'is la a'hele' se Health NZ ma Māori Health Authority, la 'inea ne te' ne lelea' 'atakoa 'e Niu Sirǎgi la noh hǎiasoag la iris la mǎūr lelei ka noh lelei.

‘Amnāk fak garue ne la jene

Te‘ ne tē ne rak‘āk sin kel‘akim kamataḡ ne a‘ne‘ne‘āk ne maj ne mǎūr fakforo. Jenet se te‘ ne tē ‘i ‘e maj ne mǎūr fakforo kal no‘ mij ra ‘on ‘es‘ao ma lelei ‘e ‘āe la pō tapen, ‘e utus ta ma ‘e av hes ta ‘āe la pō e ‘e maṡa‘ te‘is; ne utus ma ‘āe la garu etapen, nōnō ka ‘āe hat se maj garueag ne mǎūr fakforo.

‘E av luḡ hete‘, sal ne nā la ḡiasoag se famōr ne garue ‘e maj ne mǎūr fakforo la a‘sokoa ‘amnāk ‘i kop la ‘ut‘āk se rere la pō la nā se te‘ ne famōr ‘e Niu Sirḡi ta maṡa‘ leleit, ma la noh sok‘āk garue lelei, ma ut garueag leleit la ḡiasoag se garue ‘on famōr ne garue ‘e maj ne mǎūr fakforo. ‘E maj ne mǎūr fakforo ‘e avat ‘e muḡ, ‘āe la ma ‘ou GP ma ḡspetet ‘e utut ne ‘āe npho e; ka te‘ ne sal ma ‘amnāk fak garue ne la a‘sok se ‘āea la la kel‘āk tē ne ‘āe pā ‘ese, te‘ ne tē ne pure‘aga pā ‘ese, ma tēt ne vavḡan ka la garue a‘lelei se ‘āe ma iris ne garue se maj ne mǎūr fakforo.

Vāeag ti‘ fol se jenet se ‘amnāk fak garuet ne la leum:

- sok‘āk ne garue ne policy ma jen ne la soko
- garue a‘titot, ka ōs ag‘esea ta ‘amḡakit
- la fu‘āk ma jen.

Jen ne ‘amnāk ‘i ‘e ‘on ‘ihete‘ tāe kamataḡ ne ta garue roat ne ‘amnāk‘āk la ‘ut‘akia te‘ ne lelei, noh sok‘āk ama rērē tatḡu ne garue – ma ‘io la famōr garue se maj ne mǎūr fakforo la ‘inea iris a‘ti‘āk ma a‘pumuḡ‘āk ‘e ‘oris garue ma la pō ḡiasoag.

La ma ‘on jenet se policy ma rak‘āk ne tē hoi‘āk ‘e ta ‘amḡakit fa se vāeag monē, ut garueaga ‘e maj ne mǎūr fakforo ma digital health Te‘ ne jen ‘i la hoa‘ ‘is se tekāet ne a‘hele‘um ta jen ‘es‘ao pumuet se maṡa‘ ‘on famori se ‘oris mǎūr lelei.

‘E av ‘eseat ma, maj ‘i health agencies la garue ag‘esea ma ‘āe – ‘āe la garue ‘e maj ne mǎūr fakforo ne famorit hat se ta pure‘ag ofraut – ‘e te‘ ne ‘amnāk ne mou se maj ne mǎūr fakforo ne ‘amnāk te‘is la garue tapen. La ma ‘on sal fak garue ‘e te‘ ne ut tūtū ‘atakoa la ḡāifāegag ‘e tē ne af‘āk sio ne la ‘io ne maj ne mǎūr fakforo la garue tapen ‘e la ‘ut‘akia garue se rere, la noh sok‘āk ma kikia ma la nā tatḡu garue te‘is se te‘ ne famori.

Tē fakmūr ta, ma ‘on jen ti‘ut kop la kamataḡ ‘e ‘on ‘ihete‘, ag‘esea ma fu‘āk ne maj fo‘ou te‘is Health NZ ma Māori Health Authority, ma ḡiasoag se DHBs Ministerī ne Mǎūr Fakforo la osia la hōl‘akia rē puer ne garue ma famōr garue se Health NZ.

‘Otomis fāeag rē utut se ‘āe la noh ḡāifāegag ma ḡāikānagag la ‘ut se mua la a‘ne‘ne‘ia maj ne mǎūr fakforo. Nōnō ka ‘āe ma ‘ou ṡāio‘, ‘āe la pō la ḡāifāegag ma Transition Unit ne garue se te‘ ne jen ‘i:

Website: www.dpmc.govt.nz/our-business-units/transition-unit

Email: enquiries.tu@dpmc.govt.nz